

**Emakumeen ikusezintasuna agerian:
Arkeologia Museoetako errealitatearen azterketa ikuspegi kritiko batetik**

*Women invisibility revealed.
A critical analysis of the reality in archaeological museums*

Teresa Campos-Lopez^{*1}, Janire Castrillo¹, Itziar Aloria²

¹ Hezkuntza Fakultatea UPV/EHU

² Hezkuntza Saila. Bilbao Bizkaiko Museoko

LABURPENA: Artikulu honetan, Euskal Autonomia Erkidegoko arkeologia-museoetako diskurtsoetan emakumeek duten presentzia eta parte-hartzea eta tradizionalki emakumeekin lotuak izan diren jarduerak aztertu ditugu, testu eta irudi bidezko baliabideen analisia eginez. Kontuan hartzen da jarduera hauek, zaintzari eta komunitateari lotutako ogibideak, gutxietsi egin direla diskurtso historikoetan, eta oro har, ikerketa esparruan ere. Horrela, diskurtso historiko horiek hainbat museo-espaziotan nola transmititzen diren aztertzen da ikerlan honetan. Azterketa misto baten bidez, teknika kuantitatibo eta kualitatiboak erabiliz, eta *ad hoc* sortutako behaketa-tresna bat erabiliz, erakusketa iraunkorretan emakumeen presentziaren eta garapen historikoari egindako ekarpenen ikusgarritasun eskasa baieztatu da. Hartara, narrazio historiko ezberdinen ekoizpenean eta, batez ere, horien zabalkundean genero-ikuspegia txertatzeko estrategiak proposatzen dira. Ezin baita ahaztu museoek garrantzia handia dutela narratiba historikoen transmisioan, eta, gainera, lehen mailako tresna direla hezkuntza informalean eta emakume historiko erreferenteen garapenean.

GAKO-HITZAK: narratiba historikoak, genero-ikasketak, genero-ikuspegia, emakumeen historia, museoak.

ABSTRACT: In this paper, we address the presence and participation of women in the discourses of archaeological museums in the Autonomous Community of the Basque Country, as well as analysing activities traditionally associated with women, through the evaluation of textual and image resources. We take into account that these activities, occupations related to care and the community, have been undervalued in historical discourses and in the field of research. Thus, this study analyses how these historical narratives are transmitted in different museum spaces. Through a mixed analysis, using quantitative and quali-

* *Harremanetan jartzeko / Corresponding author:* Teresa Campos-Lopez. Hezkuntza Fakultatea UPV/EHU. Sarriena Auzoa z/g 48970 Leioa (Bizkaia). – teresa.campos@ehu.eus

Nola aipatu / How to cite: Campos-Lopez, Teresa; Castrillo, Janire; Aloria, Itziar (2024). «Emakumeen ikusezintasuna agerian: Arkeologia Museoetako errealitatearen azterketa ikuspegi kritiko batetik». *Tantak*, 36(1), 87-108. (<https://doi.org/10.1387/tantak.25833>).

Jasotze-data: 2023/12/14; Onartze-data: 2025/11/14.

ISSN 0214-9753 - eISSN 2444-3581 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

tative techniques and an *ad hoc* observation tool, we have confirmed the low visibility of women in permanent exhibitions and their contributions to historical development. Strategies are therefore proposed to incorporate the gender perspective into the production of different historical narratives and, above all, into their dissemination. It should not be forgotten that museums play a very important role in the transmission of historical narratives and are a key tool in informal education and the development of female role models.

KEYWORDS: historical narratives, gender studies, gender perspective, women's history, museums.

RESUMEN: En este artículo abordamos la presencia y participación de las mujeres en los discursos de los museos arqueológicos de la Comunidad Autónoma de Euskadi, además del análisis de las actuaciones tradicionalmente relacionadas con las mujeres, a través de la evaluación de los recursos textuales y de imagen. Se tiene en cuenta que estas actividades, oficios relacionados con el cuidado y la comunidad, han sido infravaloradas en los discursos históricos y, en general, también en el ámbito de la investigación. Así, en este estudio se analiza cómo se transmiten estos discursos históricos en diferentes espacios museísticos. Mediante un análisis mixto, utilizando técnicas cuantitativas y cualitativas, y utilizando la herramienta de observación creada *ad hoc*, se ha confirmado la escasa visibilidad de la presencia de las mujeres en las exposiciones permanentes y de sus aportaciones al desarrollo histórico. Así, se proponen estrategias para incorporar la perspectiva de género en la producción de las diferentes narraciones históricas y, sobre todo, en su difusión. No se puede olvidar que los museos tienen una gran importancia en la transmisión de narrativas históricas y, además, son un instrumento de primer orden en la educación informal y en el desarrollo de referentes históricos femeninos

PALABRAS CLAVE: narrativas históricas, estudios de género, perspectiva de género, historia de las mujeres, museos.

RÉSUMÉ: Cet article examine la présence et la participation des femmes dans les récits des musées archéologiques du Pays Basque, ainsi que les activités qui leur sont traditionnellement associées, à travers une évaluation des ressources textuelles et visuelles. Il constate que ces activités, professions liées au soin et à la communauté, ont été sous-estimées dans les récits historiques et, plus généralement, dans la recherche. Cette étude analyse donc la transmission de ces récits historiques dans différents espaces muséaux. Grâce à une analyse mixte, combinant méthodes quantitatives et qualitatives et utilisant un outil d'observation créé spécifiquement pour cette étude, la faible visibilité de la présence des femmes dans les expositions permanentes et de leur contribution au développement historique a été confirmée. En conséquence, des stratégies sont proposées pour intégrer une perspective de genre dans la production des différents récits historiques et, surtout, dans leur diffusion. Il convient de rappeler que les musées jouent un rôle primordial dans la transmission des récits historiques et constituent un instrument de premier ordre pour l'éducation non formelle et la promotion de figures féminines historiques emblématiques.

MOTS-CLÉS: récits historiques, études de genre, perspective de genre, histoire des femmes, expositions.

1. SARRERA

«I am no rewriting the history. I'm using the same facts, figures, events and evidence as we've always had access to, combined with recent advances and discoveries. The difference is that I'm shifting the focus.» (Ramirez, 2022: xiii)¹

¹ «Ez naiz historia berridazten ari. Beti ikusi ditugun egitate, zifra, gertaera eta ebidentzia berberak erabiltzen ari naiz, azken aurrerapenekin eta aurkikuntzekin konbinatuta. Aldatzen ari naizena ikuspegia da» (Ramirez, 2022: xiii). Itzulpen propioa.

Gaur egungo gizartean ondareztat hartzen dira gizarteak baloratu, konterbatu, erakutsi eta zaindu behar dituen elementuak (Fontal, 2013; Fontal eta Martínez, 2016). Eta gizartearen zati handi batentzat definizio partzial eta bazterterzailea izan daitekeen errealitatearen ikuspegi edo ideia bat legitimatzeko, indartzeko eta iraunarazteko elementuak dira. Horrela, ondarea ez dela neutrala uler dezakegu, baizik eta inguratzen duen gizartearen isla dela, eta, horren ondorioz, gizarte horren zerbitzura dagoen tresna bihurtzen dela (Jiménez-Esquinas, 2017).

Testuinguru horretan, Iberiar penintsulako arkeologia zientziaren alorrak —eta arkeologia feministak batez ere (Bécares, 2020; Díaz-Andreu, 2005; Montón eta Lozano, 2012; Sánchez Romero, 2005, 2023)— aspalditik azpimarratu du historia beste era batera idatz daitekeela eta idatzi behar dela, ikuspegi zabalago batetik (Campos-Lopez *et al.*, 2023; Montón-Subías eta Lozano, 2012). Adierazi izan da sortutako diskurtso historikoe-tan ahanzturan erori direla emakumeak eta baita tradizioz haiekin lotutako jarduerak ere (García Luque, 2008; Sánchez Romero, 2014). Zentzu horretan, emakumeak ez dira aurkeztu izan diskurtso historikoen eragile aktibo gisa, gizarteekin jarraitzeko, komunitate bateko kideak mantentzeko eta zaintzeko beharrezkoak diren jarduerak, ezta belaunaldien ordezkapenarekin zerikusia duen guztiarekin ere (Sánchez Romero, 2005; García Luque, *et al.*, 2023).

Aldiz, jarduera horiek pertsonen bizitzako eguneroko esperientzien funtsezko zati bat izan dira, harreman sozialei loturiko praktikak eskatzen eta sortzen dituzte, dinamika zehatzak izaten dira eta, gainera, denbora jakin batean garatzen dira, egunerokotasunekoan, hain zuzen ere (Sánchez Romero, 2005). Hala ere, arkeologia-zientziaren eta ikerketaren aldetik arreta gutxi jaso dute, kultura askotan, zuzenean edo zeharka, emakumeei egotzi zaizkien lan-moduen azterketak interesik ez duelako izan (Bécares, 2020; Querol, 2001; Querol eta Hornos, 2011; Sánchez Romero, 2005; 2023). Izan ere, esparru ideologiko patriarkal tradizionalak zehaztu zituen emakumeek egin ez zituzten jarduerak, baita beraiei ez zegozkien espazioak ere, eta, gainera, jardueren mailaketa bat egin zuen, gizonekin lotutako funtzioei garrantzia emanez, eta emakumeekin lotutakoei kenduz (García Luque, *et al.*, 2023). Gure ustez, diskurtso historikoetan eta kontakizun arkeologikoetan zaintza-jarduerak ez agertzea paradoxikoa da. Izan ere, jarduera mota horren ebidentzia enpirikoa edozein kultura edo aldi historikotako erregistroaren zati garrantzitsua da —garrantzitsuena agian (Campos-Lopez, *et al.*, 2023; González y Picazo, 2005;).

Beraz, Laura Bécaresek (2020:187) adierazten duen moduan, jakin behar dugu arkeologiak eta haren dibulgazioak genero-irudikapen partziala ematen duela, gaur egunetik ikusita eta, beraz, gizonen eta emakumeen irudi estereotipatuak aldatu behar direla diskurtso historikoan, genero-ikuspegia landuz ikerketa arkeologikoetan eta baita hauen zabal-kundean ere.

Diskurtso horietara hurbiltzeko guneak dira, besteak beste, historia eta arkeologiarekin lotutako museoak. Nor garen erakusten diguten erakundeak dira, gure historia ezagutzeko aukera ematen digutenak, iragana ulertzen irakasten digutenak erakusketen materialen, testuen eta era guztietako baliabideen bidez oraina ulertu ahal izan dezagun (Campos-Lopez, *et al.* 2023, Bécaries, 2020). Historiak garrantzia du, iraganari buruz ikasten dugunak eragina duelako gure oraingo egituretan, pentsamenduan, garapenean eta ezagutzean, esanahian eta identitatean, eta baita etorkizuneko ekintzetan ere (Clover, 2022).

Museoek ere legitimatu egiten dituzte transmititutako kontakizunak, eragile desberdinen presentzia egiaztatuz eta gertakari historikoetan duten parte hartze maila zehaztuz. (Bécaries, 2020; Campos-Lopez, *et al.*, 2023; González, 2000; Izquierdo, *et al.*, 2014; Jiménez-Esquinas, 2021; Prados eta López, 2017; Querol, 2017; Querol eta Hornos, 2011). Ildo horretatik abiatuta, diskurtso horiek aztertu behar dira, batetik balizko ahuleziak dektatzeko, eta bestetik eragile historikoek transmititzen dituzten diskurtsoetan parte hartzaileek agertzen dituzten indarguneak aztertzeke ere.

Ondorioz, funtsezkoa da esparru horretan lan egitea, genero-itsutasuna gainditzeko bidean aurrera egingo duten ikerketak eta esku-hartzeak garatzea, estrategia feministak aplikatzeko bidean beste urrats bat emateko. Horrela, historian zehar teorikoki mugiezinak izan diren genero-estereotipoak gainditu beharko dira, gure gizartean benetako aldaketa ahalbidetuz. Ikerketa honek, beraz, balorazio- eta kudeaketa-irizpide egokiak eman nahi ditu, ezagutza holistikoan oinarrituta, jasotako diskurtso historikoen joera eta ikusezintasun horiek desberdintasun horiek identifikatu ahal izateko, eta benetako berdintasuna lortzeko inplementazio-estrategiak eta gidalerroak proposatzeko.

Hori guztia kontuan hartuta, hemen aurkezten dugun proposamena honako puntu hauetan justifikatzen da: (i) jasotako arrazoibide historikoak gizartearen zati jakin batek ezarritako premisen arabera egin dira, eta horren ondorioz, bazterkeria gauzatu da, eta, agian, baita kontakizun horietan ekintzaile eta ordezkari izatearen sentimendurik eza ere —emakumeen kasuan, adibidez—; (ii) zientzia eta ondarea —arkeologikoak, kasurako— aukera didaktiko izugarriak dituzten elementuak dira, eta balioan jarri beharko lirateke herritartasun kritikoa eta gizarte berdinzaleagoa eraikitzeke orduan; (iii) ondare-hezkidetzaz bezalako metodologiak erabiltzea (Cacheda, 2019) eta genero-ikuspegia aplikatzea eraldaketa bat lortzera bidean, berdintasunean aurrera egiteko eta, horrela, gizarte demokratikoagoa eta bidezkoagoa eraikitzeke bidea eraikiz.

Hori dela eta, Euskal Autonomia Erkidegoko museoetan aurkeztutako diskurtso historikoan dauden alborapenak eta desberdintasunak identifikatzeko azterlan bat planteatzen da, baita gure historiaren diskurtsoetan berdintasuna lortzeko inplementazio-estrategiak eta —gomendioak ematen dira. Hala, honako ikerketa-helburu hauek planteatzen dira:

1. Emakumeek eta gizonek baliabide museografikoetan duten presentzia aztertzea.
2. Iraganeko funtzio edo jarduerak sexu jakin batekin lotzen diren aztertzea.
3. Hizkuntzaren tratamendua barneratzailea den egiaztatzea.

2. METODOLOGIA

Zehaztutako ikerketa-helburuak lortzeko eta museoetako diskurtsoetan erabiltzen den kontakizun narratibo eta ikonografikoak genero-ikuspegitik nola eraiki diren egiaztatzeko, teknika kuantitatiboak eta kualitatiboak konbinatu dituen esplorazio-ikerketa bat diseinatu da.

2.1. Lagina

Euskal Autonomia Erkidegoko (EAE) hiru museotako aldi historiko desberdinetako erakusketa-aretoek osatu dute lagina, lurralde historiko bakoitzeko museo bat hartuta, 1. taulan ikus daitekeen bezala. Datu bilketen lanak eta hauen interpretazioa, 2022 urtean zehar egin zen. Araban, Gasteizen dagoen BIBAT Arabako Arkeologia Museoko erakusketaren historiaurrearen aldia aztertu da. Gipuzkoan erromatarren garaia aztertu da, Irungo Oiasso Museoko erakusketa aretoen bidez. Bizkaian, Erdi Aroko aldia aztertu da Bilboko Arkeologi Museoko erakusketa-aretoetan. Kasu guztietan, erakusketa iraunkorren aretoak aztertu dira.

Museo eta areto horiek EAEko lurralde bakoitzeko museo arkeologiko adierazgarrienak direlako aukeratu dira. Horri esker, proposamen museo-grafiko desberdinetara hurbildu gara, erkidegoko lurralde osoa hartuz eta 3 aro historikori buruzko ikuspegi diakronikoa lortuz.

Arabako Arkeologia Museoak (BIBAT) museoaren funtsen gutxieneko erakusketa bat eskaintzen du, kronologikoki antolatuta eta hiru solairutan banatuta. Azterlan honen helburuen arabera, lehenengo eta bigarren solairuak aztertu dira, Historiaurreari eta Burdin Aroari buruzkoak, hurrenez hurren. Erakusketak minimal estiloa jarraitzen du, beira-asetan arkeologia piezak bilduz, eta testu edo ilustrazio gutxiren laguntzarekin, hasierako azalpen-panel bat bakarrik erabiliz (Fernández Bordegarai, 2017).

Oiasso Museoa bere osotasunean aztertu da, Oiasso hiri zaharrean, egungo Irunen, erromatarren garaiari eskainia baitago oso-osorik. Sarrean dagoen beira-arasa batek Gordailu izena daramana, biltegiko objektuak erakusten ditu, gai konkretu bati buruzko ikuspegi orokorra emanez. Ondoren, gaika antolatutako 3 areto daude: *Erromatarren eragina* aretoak baskoien mundu indigena erakusten du, eta haren eta erromatar kolonizatzaileen artean izandako lehen harremanak ikustea du helburu; *Portua*

izena daraman aretoak, berriz, merkataritzaz eta arrantzaz hitz egiten diguten material arkeologikoak biltzen dituzten beira-arasek osatzen dute. Azkenik, *Oiasso* izena daraman aretoak erromatarren Goi Inperio garaiko hiri baten eguneroko alderdiez dihardu: elikadura, jantziak, idazkera, aisia edo sinesmenak bezalako arloez hain zuzen ere.(Urteaga, 2017).

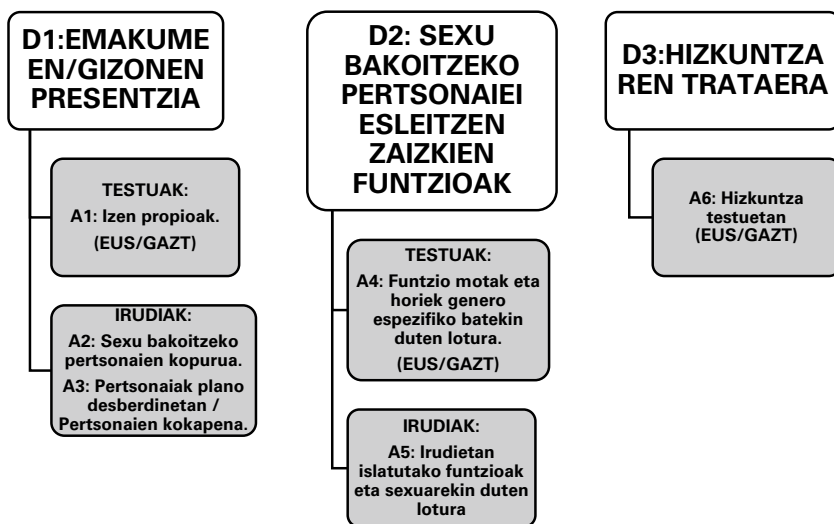
Bilboko Arkeologi Museoari dagokionez, bi solairutan banatuta dago. Erakusketa iraunkorra, bigarren solairutik hasten da, Historiaurrea eta erromatarren garaiarekin. Lehenengo solairuan, Erdi Aroari, Aro Modernoari eta arkeologia kudeatzeko tresnak biltzen dituen gune txiki bati buruzko espazioak daude (García Camino eta Madarieta, 2017). Esan bezala, museo honetan Bizkaiko Erdi Aroari eskainitako espazioak aztertu dira, zeinetan edukiak hainbat euskarriren bidez lantzen baitira, hala nola aztarnategietako objektuak dituzten beira-arasak, informazio-panelak edo multimedia-baliabideak.

2.2. Datuak hartzeko tresna eta analisi-prozedura

Arestian aipatu den moduan, museoen analisia, datuen bilketa eta interpretazioa 2022an garatu zen. Ildo berean, datuak lortzeko, analisirako eta erregistrarako *ad hoc* txantilo bat sortu da, aztertutako museoen diskurtso narratibo eta ikonografikoak islatzen dituzten alderdiak ebaluatzeko. Txantilo hori 6 aldagaik osatu dute, 3 dimentsiotan antolatu dira eta ondoren zehaztutako alderdiak aztertzea bideratu da (1. irudia):

1. Dimentsioa: gizonen eta emakumeen presentziari buruzko baliabideak.
 - A1. Testuetan agertzen diren sexu bakoitzeko pertsona-izenen kopurua, gaztelaniaz zein euskaraz.
 - A2. Irudietan agertzen diren sexu bakoitzeko pertsonaien kopurua.
 - A3. Sexu bakoitzeko pertsonaien lekua irudietan, kategoria hauetan taldekatu dena: a. erdigunean, b. osagarri gisa edo c. alde batean.
2. Dimentsioa: irudikatzen diren jarduera motak eta horiek genero espezifikoko batekin duten lotura.
 - A4. Testuetan sexu bakoitzeko pertsonaiei egozten zaizkien funtzioak, gaztelaniaz zein euskaraz:
 - a. Izate maskulinoei lotutako funtzioak, maskulinoa erabiliz.
 - b. Esleipen argirik gabeko funtzioak, maskulinoztat har daitetzekeenak, maskulino generikoa erabiltzen baita.
 - c. Izate femeninoei lotutako funtzioak: femeninoa hizkuntzan erabiliz.
 - d. Eragile zehaztugabeei lotutako funtzioak: genero-markarik gabeko hizkuntza-erreferentzien bidez.

- A5. Irudietan sexu bakoitzeko pertsonaiei egozten zaizkien funtzio motak. Eginkizunak kategoria hauetan sailkatu dira:
- Politiko-lidergotzakoa: talde baten lidergoari lotutako funtzioak, horren barruan izanik funtzio militarrek, politika alorrekoak, lidergotzako jarduerak...
 - Lan esparru edo produktibitateari loturikoa: lanari eta ekoizpen-prozesuekin lotutako funtzioak.
 - Kulturala: kultura- eta sinesmen-sorkuntzari lotutako funtzioak.
 - Etxe eta ugalkortasunari loturikoa: ugalketarekin, zaintzarekin eta zaintza-jarduerekin lotutako funtzioak.
3. Dimentsioa: hizkuntzaren tratamendua.
- A6. Hizkera ez-sexista erabiltzea. Maskulino generikoa, hizkuntza inklusiboa edo berdintasunezko idazketa ahalbidetzen duten beste baliabide batzuk erabiltzeko maiztasuna, gaztelaniaz eta euskaraz.

1. irudia

Ikerketaren dimentsioak eta aztertutako aldagaiak

Museo guztiak aztertzeko prozedura berdina erabili da. Lehenik, aldagai bakoitzeko emaitzak datu-erregistroko tauletan sailkatu dira. Analisi-unitateen arabera, museo bakoitzeko gaiari buruzko komunikazio-elementu narratiboak edo ikonografikoak erregistratu, eta unitate tematikoak aztertu

dira, bertan agertzen diren elementu guztiak batera kontuan hartuta, testuinguru konkretu bati buruzkoak direlako. Horrela, batzuetan unitate independentearekin aztertu da azalpen-baliabide bakar bat, elementu isolatua delako; beste batzuetan, elementu desberdinak aztertu dira unitate batean. Datuak analisi-fitxako item edo aldagai bakoitzerako maiztasunen eta ehunekoen kalkuluak eginez tratatu dira.

Ondoren, datu-prozesuaren analisi deskribatzailea eskaintzen da.

3. EMAITZAK

Dokumentatutako datuak aztertuko ditugu ezarritako ikerketa-helburuen arabera.

3.1. Gizonen eta emakumeen presentzia aztertutako baliabideetan

A1. *Testuetan, bai gaztelaniaz, bai euskaraz, emakume edo gizon kopuruen izena*

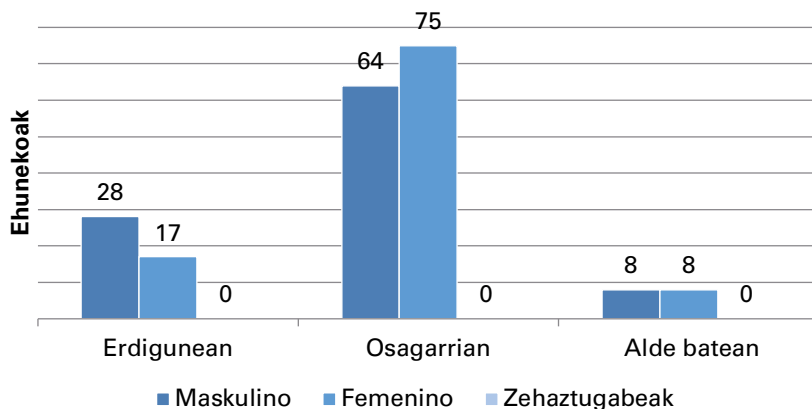
Ikerketa burutu ahala, dokumentatutako izen propioen kopuruari dagokionez, deigarria izan da pertsonaia historikoen izen propio gutxi agertzen direla, eta ia guztiak gizonezkoenak direla. Historiaurreko garaiari heltzen diogunean, adibiderik eza uler daiteke, erreferentzia mota hori urriagoa izan daitekeelako. Hala ere, deigarria da erreferentzia falta beste garai historiko batzuetan. Aztertutako adibideetan, izen propioen erreferentzia bakarra agertzen da Oiassoko Museoan: Salus, osasunaren eta ongizatearen jainkosa erromatarrari lotua zehazki. Bizkaiko Arkeologi Museoan, ordea, Erdi Aroko Pedro I.a Gaztelako errege eta «Bizkaiko jaunari» buruzko bi aipamen agertzen dira, euskaraz zein gaztelaniaz.

A2. *Irudietan agertzen diren sexu bakoitzeko pertsonaien kopurua*

Museoetako irudietan islatutako sexu bakoitzeko pertsonaien kopuruari dagokionez, gizonezko figuren kopurua emakumezkoena baino handiagoa dela antzeman da. Izan ere, gizonezko pertsonaiak % 78 dira eta emakumezko pertsonaiak % 22.

A3. *Sexu bakoitzeko pertsonaiak kokatzen diren lekua irudietan*

Sexu bakoitzeko pertsonaiek irudietan kokatzen diren lekuari errepertzen badiogu (2. irudia), ikusten da gizonezko pertsonaiak irudiaren erdigunean agertzen direla % 28 batetan, leku osagarrietan % 64an eta alde batean % 8an. Aldiz, emakumezko irudiak % 17tan bakarrik ageri dira erdigunean, % 75etan leku osagarrietan eta % 8tan alde batean.

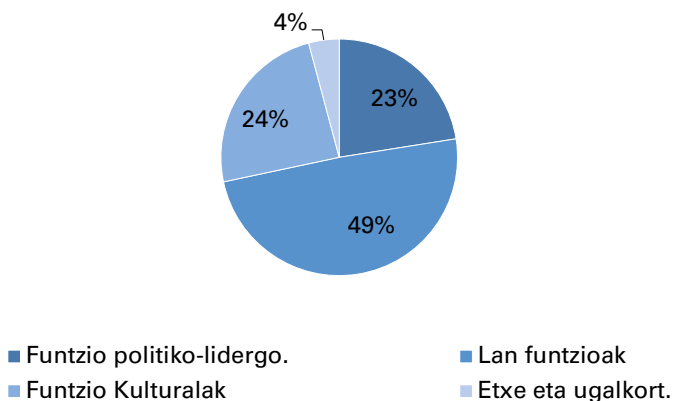

2. Irudia

Irudietan dokumentatutako sexu bakoitzeko pertsonaien lekua ehunekoetan

3.2. Sexu bakoitzeko pertsonaiei esleitzen zaizkien funtzioak

Gaztelaniazko testuetan, 3. irudian ikus daitekeen bezala, 120 funtzio agertzen dira guztira. Gehienak lan munduarekin lotutako funtzioak dira (%49), ondoren funtzio kulturalak (%24) eta politiko-lidertzaioak (%22,5) agertzen dira, eta, azkenik, etxe eta ugalkortasunari loturikoak (%4).

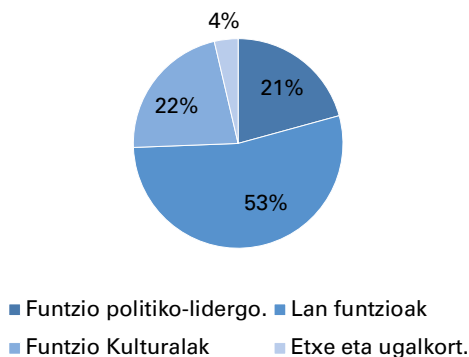

3. irudia

Gaztelaniazko testuetan dokumentatutako funtzioak

Bestalde, euskaraz idatzitako testuetan, 4. irudian ikus daitekeen bezala, 82 funtzio antzeman dira. Horietatik %53,5 lan esparru eta produkti-

bitateari loturiko funtzioak dira, eta horien atzetik datoz funtzio kulturalak (% 22) eta politiko-lidergotzakoak (% 21), eta azkenik, etxeari eta ugalkortasunari loturikoak (% 3,5).

4. irudia

Euskarazko testuetan dokumentatutako funtzioak

A4. Testuetan sexu bakoitzeko pertsonaiei egozten zaizkien funtzioak

Testuetan agertzen diren funtzio horiek sexu desberdinekin duten loturari erreparatuz gero (1. taula), gaztelaniazkoen kasuan, ikus daiteke funtzio politiko-lidergotzakoak bereziki lotzen direla eremu maskulinoarekin (% 81), hizkuntza-erreferentziak direla eta. Horren adibide dira «guerreros» edo «señores» bezalako esapideak. Hala, funtzio politiko-lidergotzakoei dagokienez, gaztelaniazko maskulino generikoaren erabilera % 7koa da, eta hizkuntza-erreferentzia zehaztugabeen erabilera, berriz, % 11koa.

Lan esparru eta produktibitateari loturiko eremuan, berriz, hizkuntza-erreferentzia zehaztugabeen lotuta agertzen dira gehienbat (kasuen % 49tan) —«gente» bezalako hitzen bitartez—, eta erreferentzia maskulinoak (kasuen % 36tan) —«campesinos y ganaderos» bezalako erreferentziekin—; jarraian, maskulino generikoan dauden hitzak agertzen dira (kasuen % 15) —«cuchilleros», «espaderos», «puñaleros»... edo «los romanos llevaron la sigillata» bezalako adierazpenak erabiliz—.

Bestalde, deigarria da kultura-funtzioak erreferentzia maskulinoekin lotzen direla kasuen % 59tan, maskulino generikoaren erabilerarekin kasuen % 7tan, eta hizkuntza-forma zehaztugabeen erabilerarekin % 34tan.

Amaitzeko, etxe eta ugalkortasun arloko erantzunek dioten funtzioak erreferentzia zehaztugabeen bidez islatzen dira kasuen % 60tan, eta maskulino edo maskulino generikoari buruzko erreferentzien bidez kasuen % 20tan. Hala ere, deigarria da tradizioz emakumeei lotuta egon daitezkeen funtzio horien eta erreferentzia femeninoen, pertsonaien edo kolektibo femeninoen arteko loturarik eza.

1. taula

Testuetan islatutako funtzioak gaztelaniazko sexu espezifiko batekin lotzea

Funtzioak	Politiko-lidergotza		Lan eta produktibitatea		Kulturala		Etxe eta ugalkortasuna	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>Maskulinorekin lotzea</i>	22	81	21	36	17	59	1	20
<i>Maskulino generikorekin lotzea</i>	2	7	9	15	2	7	1	20
<i>Femeninoarekin lotzea</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Zehaztugabeekin lotzea</i>	3	11	29	49	10	34	3	60
	27		59		29		5	

Iturria: egileak egina.

Euskarazko testuen kasuan, identifikatutako funtzioak genero edo sexu jakin batekin duten loturari dagokionez (2. taula), politiko-lidergotzako funtzioak erreferentzia linguistiko zehaztugabeen bidez adierazten direla ikus daiteke, kasuen %53an, eta formula maskulinoen bidez kasuen % 47an —esate baterako «erregeak» edo «jauntxoek» esapidetkin—.

Bestalde, lan- eta produktibitate-funtzioak hizkuntza-erreferentzia zehaztugabeekin lotzen dira kasuen % 93tan —«gizartea», «gerlarien elitea», «biztanle»... bezalako esapidetkin—, eta erreferentzia maskulinoekin kasuen % 7tan.

Kultura-funtzioak termino zehaztugabeekin ere lotzen dira kasuen % 83tan, eta maskulinoekin % 17tan.

Aldiz, etxeari eta ugalkortasunari lotutako funtzioetan hizkuntza-erreferentzia zehaztugabeekin lotzen dira aldi guztietan. Beraz, gaztelaniazko testuetan gertatzen den bezala, dokumentatzen da azken funtzio horiek ez direla sexu konkretu batekin lotzen.

2. taula

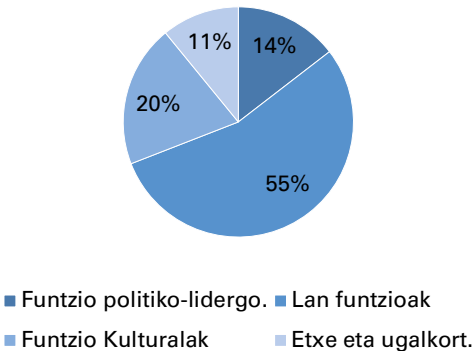
Testuetan islatutako funtzioak euskarazko sexu espezifiko batekin lotzea

Funtzioak	Politiko-lidergotza		Lana		Kultura		Etxe eta Ugalkortasuna	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>Maskulinoarekin lotzea</i>	8	47	3	7	3	17	0	0
<i>Femeninoarekin lotzea</i>	9	53	41	93	15	83	3	100
	17		44		18		3	

Iturria: egileak landua.

A5. Irudietan sexu bakoitzeko pertsonaiei egozten zaizkien funtzio motak

Museoetako irudietan dokumentatutako funtzioak 55 izan dira guztira. Horietatik, % 54,5 lan- eta produktibitate-funtzioak izan dira, % 14,5 politiko-lidergotzakoak, % 20 kulturalak eta % 11 etxe eta ugalkortasunari loturikoak (5. irudia).

5. Irudia

Irudietan dokumentatutako funtzio motak

3. taula

Irudietan sexu bakoitzeko pertsonaiei egozten zaizkien funtzio motak

Funtzioak	Politiko-lidergo		Lan Funtzio.		Kultura		Etxe eta ugalkort	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Gizonezkoen irudiak	8	100	10	33	7	64	2	33
Emakumezkoen irudiak	0	0	6	20	3	27	4	66
Zehaztugabeko irudiak	0	0	14	47	1	9	0	0
	8		30		11		6	

Iturria: egileak egina.

Irudietan identifikatutako funtzio horiek sexu bakoitzeko pertsonaiekin duten loturari dagokionez (3. taula), funtzio politiko-lidergotzakoak gizonezko pertsonaiekin soilik lotzen direla egiaztatu da. Lan- eta produktibitate-jarduerak irudikatze orduan, ordea, gehien erabiltzen diren figurak genero edo sexu zehaztugabekoak dira (kasuen % 47), eta horien atzetik daude gizonezko eta emakumezko figurak (kasuen % 33 eta % 20, hurre-

nez hurren). Kultura-funtzioei dagokienez, gizonezkoen figurak dira nagusi berriz ere (kasuen % 64), eta horien atzetik datoz emakumezkoenak (kasuen % 27) eta zehaztugabeak (kasuen % 9). Amaitzeko, etxe eta ugal-kortasunari loturiko jardueretan emakumeei lotuta agertzen dira gehienbat irudikapenak (kasuen % 66), eta, ondoren, gizonezkoei (kasuen % 33), funtzio horiek gauzatzearekin lotutako figura zehaztugaberik egon gabe.

3.3. Hizkuntzaren tratamendua

A6. *Hizkera ez-sexista erabiltzea*

Testuetan erabilitako baliabide linguistikoei dagokienez, emaitza desberdinak ikus ditzakegu gaztelaniazko eta euskarazko testuetan, eta horrek hizkuntza bakoitzaren berezko ezaugarriak eta aukerak azpimarratzen ditu.

Gaztelaniaz, museo guztietan dokumentatzen da maskulino generikoa-ren erabilerak presentzia handia duela, baliabide horren erabilpena kasuen % 70ari dagokiola. Horren atzetik, formula neutroak edo zehaztugabeak daude, kasuen % 25eko intzidentzia hartzen dutenak. Bikoiztasuna, hau da, maskulinoaren eta femeninoaren bikoiztasuna, kasuen % 5etan erabiltzen da.

Euskarazko testuetan, ordea, emaitzak desberdinak dira. Izan ere, neutro edo zehaztugabearen erabilera da nagusi (kasuen % 86), eta bikoiztasunaren erabilera, berriz, kasuen % 14koa da. Bestalde, emakumeak eta gizonak barne hartzen dituela aditzera eman dezakeen maskulino generiko baten antzeko baliabideen erabilera ez da dokumentatzen.

4. ANALISIA ETA EZTABAIDA

Ikerlan hau gidatu duten xedeak honako hauek izan dira: alde batetik, emakumeek eta gizonek EAEko museoetako baliabideetan duten presentzia aztertzea, eta bestetik emakumeen presentzia jarduera eta espazio maskulinoetan erakustea, eta alderantziz, presentzia maskulinoa eremu femeninoetan.

Eta horren ondorioz, lan honek museoetan ere diskurtso historikoak kode barneratzaileen bidez aurkezteko beharra adierazi nahi du baliabide guztietan (irudietan eta testuetan), pertsonen bizitza eta identitate desberdinak transmitituz. Hala ere, hori lortze aldera, helburua ez da kontakizun historiko berrietan emakumeak, edo beste agente batzuk, ez zeuden tokian kokatzea edo egiten ez zutena eginez plazaratzea. Xedea bere ekintzak eta lekuak diskurtsotan txertatzea da, begirada aldatzea, behatzen dena egiaztatzea, galdera berrien bitartez eta —berriz— diskurtso historikoetan barneratzea. Ildo horretan, esan behar da jaso dugun kontaketa historikoa ez

dela inpartziala izan, jasotako narratibek garaiko ezaugarriak islatzen baititu beti. Horrela, adibidez, hedapen kolonialaren garaian, protagonistak esploratzaile eta konkistatzaile gisa deskribatzen ziren, gatazka belikoa une historiko baten erdigunea izan denean, historialariek heroiak eta gerlariak marraztu dituzte; eta «sistemak gizonen nagusitasun eta emakumeen bizi-raupeneko funtzioa adierazteko, ikuspegi maskulinotik idatzi da historia». (Ramirez, 2022: xiv).

Aztertutako museoetako baliabideetan dauden emakumeei buruzko erreferentzien eta tradizionalki emakumeen eremuari lotutako jardueren ikusgarritasunari dagokionez, honako analisia egin dezakegu ikerlan honen hasieran planteatutako helburuen arabera:

- Ba al dago ekitaterik aztertutako baliabideetan gizonen eta emakumeen presentzian?

Lehenik eta behin, aztertu den moduan, izen propioen presentziaren azterketari dagokionez, testuetan emakumezko erreferenterik ez egotea da ohikoena. Horren ondorioz, esan dezakegu transmititzen eta helarazten zaigun kontakizunean, ez dagoela emakumerik. Gainera, presentzia edo protagonismo hau ez da agertzen historiaren bilakaeran eragile aktibo gisa, ezta agente gisa ere. Arkeologiak eta historiografiak, dagoeneko, agerian utzi dute errealitate hori hainbat garai historikori buruzko narratibetan ematen dela (Fernández Valencia, 2004; Morant *et al.*, 2023; Rivera-Garretas, 1994), adibidez, Euskal Herriko Erdi Aroan (Castrillo, 2020; Jiménez, 2022).

Bigarrenik, ikerlan honetan lortutako emaitzen arabera, baieztatu daiteke aztertu diren museoen diskurtso ikonografikoetan bere emakumezkoen garrantzi txikiagoaren ideia transmititzen dela. Izan ere, dokumentatutako genero bakoitzeko pertsonaien kopuruari erreparatu zaionean, agerian geratu da gizonezko pertsonaien kopurua nabarmen handiagoa dela emakumezko pertsonaia baino. Era berean, gaineratu behar dugu, irudiz osatutako baliabide horietan pertsona maskulinoak irudien erdigunean kokatzen direla kasu gehienetan. Aldiz, emakume irudiak osagarritzat jotzen diren lekuetan kokatzen dira gehienetan, hau da, garrantzi txikiagoko espazioetan.

Lan honetan, aztertutako baliabideen artean, diskurtso ikonografikoa, museoak eman nahi duen mezua eta informazio historikoa transmititzeko, erabili den baliabidea izan da. Orokorrean, museoak bisitari orori zuzendua dago, nahiz eta haur eta gazteei bereziki erreparatu. Ildo horretan, irudikapen horiek erreferente historiko bihurtzeko balioa dute, eta, beraz, alderdi garrantzitsua da berdintasunean oinarritutako hezkuntza planteatzeko orduan (Campos-Lopez, *et al.*, 2023; De Miguel, *et al.*, 2023; García Luque, *et al.*, 2023; Querol eta Hornos, 2011; Ramirez, 2022). Hala, hainbat alderdi kontuan hartzeko beharra adierazten da, hala nola, emakumeen eta gizonen

arteko presentzian eta kopuruan oreka proportzional bat egotea, zein jarduera egiten diren, figurei egozten zaien tratamendua (pasibotasuna, mendekotasuna edo mendetasuna), pertsonaien estereotipazioa eta adin eta gorputzen aniztasun-erregistroa. Aldagai hauen analisiak begirada eta proposamen berrien eraikuntza gidatu behar du (De Miguel, *et al.* 2023).

- Zein funtzio egiten ziren eta zein generoko pertsonaiek betetzen zizuten?

Museoetan erabiltzen diren testu eta irudi bidezko baliabideetan ere, gehien bistaratzen diren jarduerak lan eta ekoizpen-funtzioekin identifikatzen direnak dira, eta ondotik funtzio kulturalak eta funtzio politikoak daude. Horien atzetik, kopuru txikiagoan, etxeari eta ugalkortasuna funtzioari buruzko erreferentziak hautematen dira. Lan eta ekoizpen-jarduera horien presentzia handiagoa bat dator erregistro arkeologikoan dokumentatutako errealtatearekin (Campos-Lopez *et al.*, 2023). Hala ere, funtzio politiko-lidergotzakoei buruzko erreferentziak ez datoz bat erregistro arkeologikoan dokumentatutakoarekin, non gutxiengoak diren (*Ibid.*).

Gaztelaniazko testuetan dokumentatutako jarduerari dagokienez, maskulinozko hizkuntza-erreferentziak dira nagusi politiko-lidergotzako funtzioak eta funtzio kulturalak izendatzerako orduan. Eta generoa zehaztugabeko eragileei buruzko erreferentziak ugariagoak dira lan- eta produkzio-jarduerak eta etxe eta ugalkortasun esparruari lotutako jarduerak aipatzerakoan. Euskarazko testuetan, berriz, aukera ohikoena jarduera mota guztiak hizkuntza-termino zehaztugabeekin lotzea da, genero markarik ezarri gabe. Hala ere, zenbait kasutan jarduera politiko eta lidergotzakoak gizonezko pertsonaiei lotuta ager daitezke, nahiz eta hori normatiboa ez den.

Bai gaztelaniazko eta baita euskarazko testuetan ere, ez dago loturarik funtzio politiko edo lidergotzakoen eta hizkuntza erreferentzia femeninoaren artean. Horrek, nolabait, emakumeak, politika eta erabakiak hartzearekin lotutako eremuetatik kanpo uzten ditu. Era berean, gaztelaniazko testuen kasuan, egiaztatu da emakumeen presentzia aurreikus litekeen jarduera, batzuetan hizkuntzako erreferentzia maskulinoarekin lotuta agertzen dela, hala nola, jarduera kulturalen. Antzekoa gertatzen da, etxe eta ugalkortasunari lotutako funtzioen kasuan, sarritan, hizkuntza erreferentzia zehaztugabeekin lotuta.

Bestalde, aztertu diren hiru museoetako irudietan identifikatu diren funtzio motei dagokienez, batez ere lan eta produkzio-funtzioak eta politiko-lidergotzakoak gizonezko pertsonaiekin lotzen direla egiaztatuta da. Aldiz, emakumeak lan esparruko funtzioak, etxe eta ugalkortasunari loturikoetan eta kultura eremuan antzeman dira, nahiz eta hori pertsonaia maskulinoak baino proportzio txikiagoan gerta-

tzen den. Testuetan bezala, emakumeen irudiak ez dira funtzio politiko edo militarrekin lotuta agertzen.

Beraz, berriz ere egiaztatzen da figura maskulinoak direla nagusiki jarduera mota gehienekin erlazionatuta agertzen direnak, eta horiei rol aktiboa eta emankorra ematen zaiela kontakizun museografikoan. Aldiz, beste eragile historiko batzuk ez agertzeak, hala nola emakumeak, horiei protagonismorik eta parte-hartze aktiborik eza esleitzearen isla gisa interpreta daiteke.

Ondorioz, esan daiteke aztertutako museoetako diskurtsoek, oro har, ez dituztela nahikoa agerian uzten iraganeko komunitateak eta gizarteak mantentzeko beharrezkoak ziren askotariko funtzioak, eta, are gutxiago, komunitate horietan emakumeek zuten parte-hartzea. Adibidez, Historiaurrean, lanaren banaketa sexualaren ebidentzia zientifikorik ez dagoen artean, museoetan plazaratzen diren diskurtsoetan emakumeak ez dira lotzen tresna litikoak egitearekin edo hai-tzuloetako pinturak egitearekin. Halaber, Erdi Aroan, lanbideei dagokienez, ez da aipatzen emakumeek gremioen baitan garatutako lan-karga edota etxeko lanak burutzen zituztenik, eta ez dira ikusarazten emakumeen ohiko lanbide batzuk (hala nola, emaginak, okinak, erre kardariak, ospitalerak, arrain-saltzaileak, kandelagileak...). Halaber, museoetako narratibetan ez dira lantzen Erdi Aroko komentu edo beaterioetako bizitza edota emakumeen bestelako kultur funtzio batzuk ere.

— Hizkuntza ez-sexista eta inklusiboa erabiltzen al da?

Ikergai izan diren museoetan dauden gaztelaniazko testuetan, maskulino generikoaren gehiegizko erabilera egiaztatzen dela esan dezakegu, eta beste aukera batzuk, formula neutroen edo bikoizketen erabilera adibidez, proportzio txikiagoan agertzen direla. Termino beraren maskulino eta femeninoaren bikoizketa ia lekukotasunezkoa da, baliabide interesgarria izan daitekeenean. Euskarazko testuetan, aldiz, portaera desberdina islatzen da: neutroaren edo mugagabearen erabilera da nagusi, argi eta garbi.

Gaztelaniazko maskulino generikoa, markatu gabeko genero gisa erabiltzeak eztabaida handia sortzen du. Ildo horretan, maskulinoaren erreferentzia gisa identifikatu da maskulino generikoaren erabilera, ideologikoki lotuta baitago gizonen gizartean duten nagusitasunarekin, eta haren erabilera errealitatea ezkutatze modu baten ondorio da, non emakumeak, izendatuak ez direnez, ikusezin geratzen diren (Briz *et al.* 2021). Horren aurrean, baliabide horren gehiegizko erabilera saihestea proposatzen da, betiere testu-mota eta testuingurua kontuan hartuta, eta azpimarratuz «maskulino generikoa saihestu beharra izaera publikoa eta gizartean eragin dezakeen diskurtsoetan» (Briz, *et al.*, 2021:130). Izan ere, haren esanahian antzematen diren hutsuneek beste eragile historiko batzuen ikuse-

zintasuna errazten baitute. Beste eragile horien presentzia modu esplizituan aipatzea eta nabarmentzea ez da soil-soilik zorroztasun historiko handiagoaren alde egiten duen zerbait, baizik eta iraganaren interpretazio orekatuago baten aldeko apustua

5. ONDORIOAK

Ikerketa honetan, aztertutako museoetako laginetan genero arrakala dagoela geratu da agerian. Hasteko, analizatutako testuetan genero bakoi-tzeko pertsonaien kopuruari dagokionez, gizonezko pertsonaien kopurua handiagoa da emakumezkoena baino. Halaber, erakusketetan dauden irudietan pertsonaia maskulino gehiago daude femeninoak baino. Gainera, gizonezko pertsonaiak dira aztertutako funtzio guztiekin lotzen direnak, bereziki lan- eta produkzio-funtzioekin eta funtzio politiko-lidergotzakoekin. Aldiz, emakumeak, lan funtzioetan eta etxeari, ugalkortasunari edo kultura funtzioei lotuta agertzen dira, nahiz eta gizonezkoak baino proportzio txikiagoan, baina ez dira funtzio politiko edo lidergotzakoekin ia lotuta agertzen. Zehaztu gabeko generoa duten figurak edo pertsonaiak agertzen direnean, lan-jarduerak egiten aritzen dira. Era berean, gaineratu behar dugu baliabide figuratibo horietako leku nagusiak irudi maskulinoek betetzen dituztela gehienbat; aldiz, figura femeninoak osagarritzat hartzen diren espazioetan kokatzen dira, hau da, erdigunetik at.

Azterlan honek agerian utzi du, gaztelaniaz idatzitako testuetan, funtzio politiko-lidergotzakoak maskulino erreferentziei lotzen zaizkiela argi eta garbi, askotan maskulino generikoaren erabileraren bidez; lan eta produktibitateari loturikoak aktore zehaztugabeei, eta, ondoren, maskulinoei; kultura-jarduerak, berriz, gizonezko pertsonaiei lotuta agertzen dira. Hala ere, euskarazko testuetan jarduera horiei buruz egiten diren aipamenetan, ohikoena da termino zehaztugabeekin erlazionatzea, funtzioa genero jakin bati lotu gabe. Hala ere, aipatu behar dugu ez dagoela, ez gaztelaniaz, ez euskaraz, funtzio politiko edo lidergotzako horien eta genero femeninoaren arteko loturarik, eta horrek emakumeak gerra, politika eta erabakiak hartzearekin lotutako eremuetatik kanpo uzten ditu, adibidez.

Datu horien arabera, aztertutako laginean ditugun irudietan emakumeen presentzia txikiagoa izateaz gain, garrantzi txikiagoa dutenaren ideia ere transmititzen da; izan ere, gehienak garrantzi txikiagoko espazioetara mugatzen dira. Beraz, berriz ere egiaztatzen da figura maskulinoak direla nagusiki ebaluatutako edozein funtzio-motarekin erlazionatuta agertzen direnak, kontakizunean paper aktiboa eta ekintzailea dutela agerian utziz; beste eragile batzuen faltak, berriz, hala nola emakumeena, protagonismo-rik eza eta parte-hartze aktiborik eza erakusten du.

Errealitate horren aurrean, komenigarria litzateke museoetan dauden diskurtsoetan zenbait moldaketa burutzea. Besteak beste: (i) gaur egun

agertzen diren jarduerak birformulatzea, horietako askotan emakumeen presentzia eta ekarpenak daude, baina gaur egun gizonen parte-hartzea baino ez da aipatzen; (ii) kontakizun museografikoetan bestelako jarduera batzuk ere txertatzeko lan egitea. Adibidez, zaintza edota mantentze-jarduerak integratzea, horiek gizartearen parte baitira, bizirauteko funtsezkoak (García Luque, *et al.*, 2023; De Miguel, *et al.*, 2023). Hau da, bizitzaren erdigunean kokatzeko ondare-politikaren estrategiak aztertzea eta garatzea (Jiménez-Esquinas, 2019).

Berrikusi behar den beste elementu nagusietako bat hizkuntzaren erabilerari dagokio. Izendatzen ez dena ez da existitzen, eta horregatik, askotariko eragile historikoak izendatzea eta ikusaraztea garrantzitsua da. Horrela, erabiltzen dugun hizkuntzak, beste gauza batzuen artean, maskulino generikoaren gehiegizko erabilera saihestetik haratago joan beharko luke, irtenbide erakargarri eta ez errepikatzaileak planteatu behar ditugu maila grafikoan, baita gramatika eta lexikoan ere (hala nola, bikoizketak, izen kolektiboak edo epizenoak, taldea irudikatzen duten izen abstraktuak...) (Briz *et al.*, 2021; Gogorza, 2015).

Aurreko guztia kontuan hartuta, eta baita eraldaketa-une batean gaudela, museoak eragile nagusiak dira prozesu honetan, balio pedagogiko handia dutelako eta kontzientzia historikoa asmo epistemiko garaikide batetik transmititzen dutelako (Ramirez, 2022). Museoek, erakunde gisa, aldaketa soziala susta dezakete (Lucas, *et al.*, 2023), eta horregatik martxan jartzen dituzten ekintzen garrantzia, hala nola, aldi baterako erakusketen eta jarduera osagarrien bidez, botere hegemoniko eta mugiezineko metarrelatoak eta diskurtsoak hautsiz, irakurketa inklusibo berriak sortuz lan egin behar dute (Campos-Lopez *et al.*, 2023; Bécares, 2020; Martín, 2018). Hala ere, beharrezkoa da aurrera egiten jarraitzea, justizia kognitibotik abiatuta eragile historikoen parte-hartzeari arreta ematea, zorroztasun historiko-zientifikotik (García Luque, *et al.* 2023) eta iturri historikoei eta erregistro arkeologikoari erreparatzea, haien parte-hartzea ezagutuz eta eremu guztietan ikusaraziz.

Izan ere, hezkuntza informalaren eremuak, ondare-hezkidetzaren bidez (Cacheda, 2019), berebiziko garrantzia du, hain zuzen ere, hezkuntzarako eta eraldaketarako duen gaitasunagatik. Ez dezagun ahaztu historiari eskainitako orduen kopurua gero eta txikiagoa dela curriculumean, eta ikasteko prozesua gutxi eguneratutako esparru teknologiko eta didaktiko batean ematen dela (Estepa, *et al.*, 1998; Hernández, *et al.*, 2016). Horren ondorioz, hezkuntza-prozesu asko ikasgeletatik kanpo eskuratuko dira, eta horrek irakaskuntza formalak eremu informaleko espazioak eta baliabideak berrerabiltzea ahalbidetzen du, haien iraultza didaktikoa elikatuz, aldaketak sustatzeko eta berritzeko joera handiagoa baitute (Gillate, *et al.*, 2016). Horrela, ondorioztatzen da etorkizunean irakaskuntza formalaren, ez-formalaren eta informalaren arteko «gero eta lausoagoak eta iragazkorragoak» izango direla (Hernández-Cardona *et al.*, 2016: 200); izan ere,

planteamendu pedagogikoak eskola-mugak gaindituz eta gizarteak historiarekiko dituen eskaerei erantzunez garatu beharko dira (Campos-Lopez, 2019), orain arte museoetako hezkuntza-programetan egin den bezala, genero-ikuspegiaren metodologia arrakastaz ezarri (Campos-Lopez, *et al.*, 2023). Beraz, ikaskuntza berriak ezarri behar ditugu, kontakizun historikoei genero-ikuspegitik abiatuta begirada berriak sortzeko beharrezkoak izango direnak, non museoek eskaintzen dituzten baliabideak eta aukerak beharrezkoan diren gizartean aurrera egiteko (*ibid.*).

ERREFERENTZIAK

- Alarcón García, E. y Sánchez Romero, M. (2015). Arqueología feminista, de las mujeres y del género en la Prehistoria andaluza. *MENGA. Revista de Prehistoria de Andalucía*, *bol* (6), 33-59.
- Areizaga Llorente, I. (2018). Arkeologia eta generoa: zein da emakumearen papera egungo arkeologian?, *Arkeogazte* *bol* (8), 163-180.
- Aresti, N. (2018) La historia de género y el estudio de las masculinidades. Reflexiones sobre conceptos y métodos. Hemen: Gallego, Henar (ed.) (2018) *Feminidades y masculinidades en la historiografía de género* (174-193. orr). Ed. Comares.
- Arrieta Urtizberea, I. (2017). El sesgo androcéntrico en el patrimonio cultural. Hemen: I. Arrieta (ed.), *El género en el patrimonio cultural*, 11-18. or. UPV-EHU.
- Bécares Rodríguez, L. (2020) *Memorias e Identidades Silenciadas: la legitimación del pasado androcéntrico en museos*. Universidad de Oviedo.
- Briz, A.; Quilis, M., Albelda, M., Montañez, P. eta Carcelén, A. (2021) Guía de comunicación no sexista. Editorial: Instituto Cervantes y Debate (GPRH).
- Cacheda, M. (2019) La coeducación patrimonial o cómo aplicar la perspectiva de género en la educación patrimonial en instituciones culturales y museos. *Cuadernos del CLAEH*, 38(110), 273-300.
- Campos Granados, J. A., eta Juaristi, P. (2010). Goi-mailako Hezkuntzaren Europako Esparrua: aurrerapausoak eta erronkak. *JAKIN*, 168, 11-22.
- Campos-Lopez, T. (2019). *¿Para qué sirve la arqueología preventiva? Una propuesta desde la (re)significación del patrimonio, la práctica arqueológica y la educación*. Doktorego-tesi argitaragabea. UPV/EHU. <https://addi.ehu.es/handle/10810/51306>
- Campos-Lopez, T., Castrillo, J., Aloria, I., Odrizola, O. eta González, A. (2023). *(Re)lectura feminista del patrimonio arqueológico de Euskadi: Igualdad en la historia gracias a la perspectiva de género*. Emakunde. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15839.12962>
- Campos-Lopez, T., Castrillo, J., Aloria, I., Odrizola, O. eta González, A. (2022) *(Re)lectura feminista del patrimonio arqueológico en Euskadi como estrategia de visualización de las mujeres en la arqueología*. Hemen: Díaz-Andreu, M., Torres Gomariz, O.; Zarzuela Gutiérrez, P. (eds.), *Voces in Crescendo. Del mutismo a la afonía en la historia de las mujeres en la arqueología* (283-296. or). Instituto Universitario de Investigación en Arqueología y Patrimonio Histórico de la Universidad de Alicante (INAPH).

- Castrillo, J. (2020). *Las mujeres vascas en la Baja Edad Media. Vida familiar, capacidades jurídicas, roles sociales y trabajo*. Sílex Universidad.
- Clover, D. E. (2022) Women's and Gender Museums, Feminist Pedagogies for Illumination, Imagination, Provocation, and Collaboration. Hemen: Rob E, Ewa K., Lucio-Villegas, E. (eds), *Remaking Communities and Adult Learning Social and Community-based Learning, New Forms of Knowledge and Action for Change*, 94-109. or. Brill. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004518032_007
- De Miguel Ibáñez, M.ª P., Del Valle de Lersundi, P. eta Diéguez Urebiondo, I. (2023) *Iragana Irudietan Komunikatzen. Generoaren ikuspegitik sortzeko eta aztertzeko tresnak*. Gobierno de Navarra/Nafarrako Gobernua. <https://www.comunicandoelpasado.es/eu>
- Dempsey, K. (2019). Gender and medieval archaeology: storming the castle. *Antiquity*, *bol* (93), 772-788. <https://doi.org/10.15184/aqy.2019.13>
- Díaz-Andreu, M. (2005). Género y Arqueología: una nueva síntesis. Hemen: M. Sánchez Romero (ed.), *Arqueología y Género*, (13-51. orr.). Universidad de Granada.
- Fernández Bordegarai, J. (2017) El Museo de Arqueología de Álava del coleccionismo anticuario al Museo BIBAT, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, *bol* (5), 1979-1994.
- Fernández Valencia, A. (2004). Las mujeres como sujeto histórico: género y enseñanza de la historia», *Didáctica de las ciencias experimentales y sociales*, *bol* (18), 5-24.
- Fontal, O. (2013). Estirando hasta dar la vuelta al concepto de patrimonio. Hemen: Fontal, O (Coord). *La educación patrimonial. Del patrimonio a las personas*, (9-22. orr.). Gijón: Ed. Trea.
- Fontal, O.; Martínez, M. (2016). La Educación Patrimonial como praxis pedagógica para la enseñanza de la arqueología. Hemen: Vaquerizo, D., Ruíz, A.B., Delgado, M. (Ed.) *RESCATE. Del registro estratigráfico a la sociedad del conocimiento: el patrimonio arqueológico como agente de desarrollo sostenible* (141-154 orr.). Editorial Universidad de Córdoba.
- Gallego, H. (ed.) (2018) *Feminidades y masculinidades en la historiografía de género*. Ed. Comares.
- García Camino, I; Madarieta, A. (2017). El Arkeologi Museoa, un archivo de la cultura material de Bizkaia, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 1995-2010.
- García Luque, A. (2021). ¿Hubo mujeres en la Prehistoria? Parece que sí... Hemen: Jiménez Martín, D. (argitaratzailea.), *La primera mentira. Mitos y relatos distorsionados en la enseñanza de la Historia*, (75-94. orr.). Postmetropolis.
- García Luque, A., Jardón G., P., Masriera Esquerro, C. (2023) Pastwomen: un proyecto de investigación feminista colaborativo, *UNES Universidad, Escuela y Sociedad*, 58-74. or. <https://doi.org/10.30827/unes.i15.27593>
- García Luque, A., Jardón, P. eta, Masriera Esquerro, C. (2023) Pastwomen: un proyecto de investigación feminista colaborativo, *UNES Universidad, Escuela y Sociedad*, 58-74. or. <https://doi.org/10.30827/unes.i15.27593>
- Gil Noé, J. V.; Ramiro Roca, E., Prades Plaza, S. (2019.) Recursos educativos para una agenda feminista desde la Didáctica de las Ciencias Sociales, *Dossier Feministes bol* (25), 57-72. or.

- Gillate, I., Ibáñez-Etxeberria, A., Molero, B., Vicent, N. (2016). Visibilizando la historia de las mujeres a través del patrimonio en contextos informales: el Museo de la Minería del País Vasco. Hemen: *Identidad, ciudadanía y patrimonio. Educación histórica para el siglo XXI*, (198-207 orr.). Trea.
- Gogorza, E. (2015). Hizkuntza erabilera sexista ekidin dadin hartutako neurrien eragina. Doktorego-tesi argitaragabea. Deustuko Unibertistatea.
- Gómez-Carrasco, Cosme J. eta Gallego-Herrera, S. (2016). The Persistence of Gender Stereotypes Teaching History. A Study through Textbooks and Perceptions of Students in Compulsory Secondary Education in Spain. *Revista electrónica Educare*, 20(3), 1-28. Doi: 10.15359/ree.20-3.1
- González Marcén, P., Picazo Gurina, M. (2005). Arqueología de la vida cotidiana. Hemen: Sánchez Romero, M. (Argitaratzailea). *Arqueología y género* (141-158. orr.). Universidad de Granada.
- González-Monfort, N., Pagès, J. eta Santisteban, A. (2015). ¿Quién protagoniza la Historia? Análisis de los relatos históricos del alumnado de educación primaria y secundaria. Hemen: C. R. García, A. M. Hernández y J. L. De la Montaña (Coord.), *Una enseñanza de las ciencias sociales para el futuro: recursos para trabajar la invisibilidad de personas, lugares y temáticas* (801-812. orr.). Universidad de Extremadura.
- Hernández-Cardona, F. X., Feliu, M., Sebares, G. (2016) Dialécticas emergentes en la didáctica de la historia. ¿Centro periferia o periferia centro? Hemen: *Identidad, ciudadanía y patrimonio. Educación histórica para el siglo XXI*, (198-207 orr.). Trea.
- Hernando Gonzalo, A. (2002). *Arqueología de la identidad*. Akal.
- Herrán, M. (2022). *La historia no es la que es: es la que te cuentan*. Ed. Planeta.
- Izquierdo, I., López, C., Prados, L. (koord.). (2014). Museos, arqueología y género. Relatos, recursos y experiencias. *ICOM Digital*, bol (9).
- Jiménez Martín, D. (2021) *La primera mentira. Mitos y relatos distorsionados en la enseñanza de la Historia*. Postmetropolis.
- Jimenez Rayado, E. (ed). (2022). *Espacios de la mujer en la Península Ibérica Medieval*. Ed. Silex.
- Jiménez-Esquinas, G. (2017). El patrimonio (también) es nuestro. Hemen: Arrieta, I. (argitaratzaileak), *El género en el patrimonio cultural*, (19-48. orr.). UPV-EHU.
- Jiménez-Esquinas, G. (2019). Poner la vida en el centro como política patrimonial. *DEBATE, revista PH Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, bol (98), 346-348. or.
- Jiménez-Esquinas, G. (2021). Género: cómo revertir las desigualdades desde los museos. Hemen: Arrieta Urtizberea, I., Díaz Balerdi, I. (Argitaratzaileak), *Patrimonio y museos locales: temas clave para su gestión /Patrimoine et musées locaux: clés de gestion*. (295-308. orr.). PASOS.
- Lucas palacios, L., Fernández-Cao, M., Sotelo García, X. (2023) El museo como espacio para explorar las relaciones entre género y poder. *Panta Rei*, (bol) 17. <https://doi.org/10.6018/pantarei.549011>
- Marcén, P., Picazo Gurina, M., Cacheda Pérez, M. (2023). EL TEST DE BAEZA. Una propuesta de Pastwomen para las ilustraciones arqueológicas e históricas. *Mujeres, arqueología y museos: investigar para coeducar*. Nafarroako Museoa.
- Martín Larumbe, C. (2018) *Reflexión/Inflexión. Presencia de las mujeres en el Museo de Navarra*. Fondo de publicaciones del Gobierno de Navarra.

- Montón Subías, S., Lozano Rubio, S. (2012). La arqueología feminista en la normatividad académica. *Complutum*, bol (23) (2), 163-176.
- Morant, I., Rios, R. E., Valls, R. 2023. *El lugar de las mujeres en la historia. Desplazando los límites de la representación del mundo*. UPV. Universidad de Valencia.
- Muñoz Fernández, A., Del Moral Vargas, M. (Argitaratzaileak) (2020). *Cultura Material e Historia de las Mujeres*. Comares.
- Osborne, R., eta Molina Petit, C. (2008). La evolución del concepto de género: selección de textos de S. de Beauvoir, K. Millet, G. Rubin y J. Butler (selección y presentación: R. Osborne y C. Molina Petit). *Empiria. Revista De metodología De Ciencias Sociales*, (15), 147-182. <https://doi.org/10.5944/empiria.15.2008.1204>
- O'Sullivan, S. (2015). Stranger in a strange land: aspiration, uniform and the fine edges of identity. In D. Hodge (Argitaratzailea.). *Hemen: Colouring the rainbow: Black queer and trans perspectives: life stories and essays by First Nations people of Australia* (208-222. orr.). Wakefield Press.
- Pagès, J. eta Sant, E. (2012). Las mujeres en la enseñanza de la Historia: ¿hasta cuándo serán invisibles? *Cad. Pesq. Cdhis, Uberlândia*, 1(25), 91-117. doi: <https://doi.org/10.14393/cdhis.v25i1.20957>
- Pastor, I. y Pontón, P. (2016). Mujeres en transición. De las políticas para mujeres a las políticas de igualdad de género. Un apunte sobre el caso de España. Hemen: A. Reig y J. Sánchez (Koords.), *Transiciones en el mundo contemporáneo* (531-554. orr.). Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili
- Prados Torreira, L., López Ruiz, C. (2017). *Museos arqueológicos y género. Educando en igualdad*. Universidad Autónoma de Madrid.
- Querol Fernández, M. A. (2017). La desigualdad como norma: el papel de los museos arqueológicos en su superación. Hemen: Prados, L. y López Ruiz, C. (Argitaratzaileak). *Museos arqueológicos y género. Educando en igualdad* (51-67. orr.). Universidad Autónoma de Madrid.
- Querol Fernández, M. A., Hornos Mata, F. (2011). La representación de las mujeres en los modernos museos arqueológicos: estudio de cinco casos, *Atlántica-mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social*, bol (13), 135-156.
- Ramirez, J. (2022). *FEMINA, A new history of the Middle Ages, through the women written out of it*. Penguin Random House UK.
- Rivera-Garretas, M. (1994). *Nombrar el mundo en femenino*. ICARIA Editorial.
- Sánchez Romero, M. (2005) (Argitaratzailea). *Arqueología y género*. Universidad de Granada.
- Sánchez Romero, M. (2014): Mujeres, Arqueología y Feminismo: aportaciones desde las sociedades argáricas, *ArqueoWeb*, bol (15), 282-290.
- Sánchez Romero, M. (2023). *Prehistoria de mujeres*. Ediciones Destino.
- Santisteban, A. (2011). Las finalidades de la enseñanza de las Ciencias Sociales. Hemen: A. Santisteban eta J. Pagès, J. (arg.). *Didáctica del Conocimiento del Medio Social y Cultural en la Educación Primaria: ciencias sociales para aprender, pensar y actuar*, (63-84. orr.). Síntesis.
- Skogstrand, L. (2010) Is Androcentric Archaeology about men?, *Archaeologies, Journal of the World Archaeological Congress*, 56-75. <https://doi.org/10.1007/s11759-010-9149-1>
- Urteaga, M. (2017). El Museo Oiasso de Irun: las oportunidades de la frontera en la divulgación del pasado romano, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*. 2011-2019.